

Κώστας Τσίβος. «Ο μεγάλος καϋμός της ξενητείας». Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία, 1948–1989. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2019, 280 σελ. ISBN 978-960-221-840-2.

Κατερίνα Τσέκου

Στη διάρκεια της έρευνάς μου για τη διδακτορική μου διατριβή με θέμα τους Έλληνες πολίτες που η κατάληξη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου οδήγησε σε προσφυγιά στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας, συμμετείχα με ένα άρθρο μου, συγκεκριμένα το 2008, σε συλλογικό τόμο για την ιστοριογραφία της δεκαετίας του '40. Το άρθρο μου εκείνο αφορούσε τη βιβλιογραφία που υπήρχε μέχρι τότε (και εγώ είχα καταφέρει να εντοπίσω) για τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες στις «ανατολικές χώρες».

Είχα επισημάνει, λοιπόν, τότε το γεγονός ότι η πολιτική προσφυγιά ήταν θέμα αποσιωπημένο επί μακρά σειρά ετών και κατέθετα πιθανές αιτίες για την έλλειψη βιβλιογραφικής παραγωγής είτε από τους ίδιους τους πολιτικούς πρόσφυγες (λόγω της απορρόφησής τους από τον αγώνα τους για επιβίωση ή ανέλιξη, της αγραμματοσύνης τους, του φόβου μην τυχόν πέσουν στη δυσμένεια του ΚΚΕ ή προκαλέσουν τη δυσαρέσκεια της χώρας εγκατάστασής τους, της αδυναμίας τους να εκτιμήσουν τον ρόλο τους...) είτε από επιστήμονες (λόγω της μετεμφυλιακής πολιτικής κατάστασης, της επιλογής εθνικής συμφιλίωσης-συναίνεσης-λήθης, της εκκρεμότητας του μαζικού επαναπατρισμού έως το 1982...). Στο συγκεκριμένο άρθρο, μάλιστα, συνέδεα το καθυστερημένο ενδιαφέρον για την πολιτική προσφυγιά με την αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τον ελληνικό εμφύλιο, μετά τη συμπλήρωση των 50 χρόνων από τη λήξη των ένοπλων συγκρούσεών του, αφού από τότε διαπίστωνα ότι η πολιτική προσφυγιά έγινε πια αυτόνομος ερευνητικός προσανατολισμός και αντικείμενο ιστορικών μελετών αποδεσμευμένων από το ιδεολογικό κλίμα της εποχής του Ψυχρού Πολέμου.

Ποικιλία θεμάτων προέκυψε τότε σε σχέση με την «υπερορία» περίπου 25.000 μαχητών του ΔΣΕ, περίπου 15.000 πολιτικών στελεχών του, αλλά και άμαχου πληθυσμού παραμεθόριων περιοχών και παιδιών από την Ελλάδα. Άγνωστα μέχρι τότε στην έρευνα θέματα ανέδειξαν το πολυδιάστατο, την ευρύτητα, τις πολλές πτυχές του φαινομένου της αναγκαστικής πολιτικής προσφυγιάς περίπου 130.000 Ελλήνων πολιτών που κατέληξε να είναι μακροχρόνια. Για παράδειγμα, η ανομοιογένεια των προσφύγων (κομματικά στελέχη του ΚΚΕ, μαχητές του ΔΣΕ, άμαχοι χωρικοί...), η συνύπαρξη ελληνόφωνων και σλαβόφωνων πολιτικών προσφύγων, οι ιδεολογικοπολιτικές συγκρούσεις μεταξύ των προσφύγων, οι εσωκομματικές διεργασίες στο ΚΚΕ στα χρόνια της «αναγκαστικής υπερορίας»

και άλλες πτυχές. Αποτέλεσμα ήταν α. η μετακίνηση του επιστημονικού ενδιαφέροντος από την κεντρική πολιτική σκηνή (από την πολιτική ιστορία) και τους πρωταγωνιστές της προς τους μη πρωταγωνιστές (προς την κοινωνική ιστορία) και β. η διεπιστημονική προσέγγιση του φαινομένου της πολιτικής προσφυγιάς.

Με την ιστορία και την κοινωνική ανθρωπολογία, λοιπόν, να ερευνούν και να μελετούν την πολιτική προσφυγιά με μια ποικιλία θεματολογίας και μεθοδολογίας μέσα από αρχαιακές πηγές, πρωτογενείς ή δευτερογενείς, αλλά και άλλες, προέκυψαν τελικά μελέτες, άρθρα, ανακοινώσεις σε συνέδρια, μεταπτυχιακές εργασίες, διδακτορικές διατριβές που επιχείρησαν τη διεπιστημονική προσέγγιση του θέματος και με νέες μεθοδολογικές προσεγγίσεις, όπως με την εφαρμογή θεωρητικών εργαλείων της κοινωνικής ανθρωπολογίας, την αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών και της επιτόπιας έρευνας. Να σημειώσω εδώ πως παρ' ότι μια προσωπική μαρτυρία δεν μπορεί να είναι αντικειμενική ή αξιόπιστη, μπορούν ωστόσο οι προφορικές μαρτυρίες, οι αφηγήσεις ζωής των πολιτικών προσφύγων να χρησιμοποιηθούν ως πηγή πληροφοριών, εφ' όσον χρησιμεύουν στο να κατανοήσουμε πώς βλέπει ο αφηγητής τον εαυτό του και την κοινωνία στην οποία έζησε.

Στη συνέχεια, συγκεκριμένα από το 2010 και μετά, σταδιακά έκαναν την εμφάνισή τους και επιστημονικές εργασίες που επιχείρησαν ολοκληρωμένες κατά το δυνατόν μελέτες των «προσφυγικών κοινοτήτων» ανά «Λαϊκή Δημοκρατία» υποδοχής και εγκατάστασης των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων μέσα από ιστορικές αλλά και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις. Συγκεκριμένα, έχουμε σήμερα από Έλληνες ερευνητές επιστημονικά έργα (ιστορικά και κοινωνιολογικά-ανθρωπολογικά) για την «προσφυγική κοινότητα» στη Σοβιετική Ένωση, στη Βουλγαρία, στην Πολωνία, στην Ουγγαρία, στη Γιουγκοσλαβία και, πολύ πρόσφατα, στην Αλβανία, στη Ρουμανία και, σήμερα πάλι, στην Τσεχοσλοβακία, καθώς ο άοκνος Κώστας Τσίβος μάς δίνει ένα νέο βιβλίο για την «προσφυγική κοινότητα» της.

Και για να έρθουμε στο διά ταύτα, το βιβλίο του Κ. Τσίβου έρχεται να ολοκληρώσει τη γνώση μας για την «προσφυγοχώρα» του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας στις «λαϊκές δημοκρατίες» με το παράδειγμα της Τσεχοσλοβακίας, συγκεκριμένα με τις πληροφορίες του για την υποδοχή, την πορεία και την εξέλιξη της πολυάριθμης προσφυγικής κοινότητας που προέκυψε στην Τσεχοσλοβακία, τη δεύτερη σε πληθυσμό μετά από αυτήν στη Σοβιετική Ένωση. Ο Κώστας Τσίβος, και εμείς μαζί του, παρακολουθεί τη συγκεκριμένη κοινότητα από την απαρχή της δημιουργίας της στη Μοραβία και στη Βόρεια Τσεχία με το τέλος του ελληνικού εμφυλίου και τον ερχομό των πρώτων προσφύγων από το Μπούλκες έως την αποδυνάμωσή της με τον επαναπατρισμό μελών της, από την πτώση της Χούντας στην Ελλάδα και μετά.

Εστιάζει, στο 1^ο κεφάλαιο, σε σημαντικούς αρχικούς σταθμούς της πορείας της κοινότητας, όπως στη μεταφορά, στην εγκατάσταση και στη διαχείριση των ενήλικων προσφύγων, αλλά και των «παιδιών προσφύγων» στην Τσεχοσλοβακία, στη λειτουργία μιας «Σχολής Δολιοφθορέων» (μιας σχολής κατασκόπων, θα λέγαμε) στη χώρα, στα διατρέξαντα στην «προσφυγική κοινότητα» με την απόφαση της ηγεσίας του ΚΚΕ για «κομματική ανακαταγραφή» και αναζήτηση του «εχθρού με κόκκινο βιβλιάριο»... Ενδιαφέρουσα είναι η ενότητα που αφορά στην προσωπική σχέση του Νίκου Ζαχαριάδη με την Τσεχοσλοβακία. Πιο συγκεκριμένα, στη σχέση του από την προπολεμική εποχή με τους Τσεχοσλοβάκους κομμουνιστές ηγέτες, σχέση του (από το 1928) και στο μετέπειτα (το 1934) γάμο του με την Τσέχα κομμουνίστρια Μαρία Νοβάκοβα, στη δράση τους, αλλά και στην οικογενειακή τους ζωή. Γνωρίζουμε στην ενότητα αυτή προσωπικές στιγμές του ζεύγους Ζαχαριάδη έως τον θάνατό τους, το 1973 αυτός και το 1981 αυτή.

Στο 2^ο κεφάλαιο με τον τίτλο «Από την αποσταλινοποίηση στην αποκαθήλωση του Ζαχαριάδη» παρακολουθεί ο Τσίβος τις εξελίξεις στην Κ.Ο. και στην «προσφυγική μικροκοινωνία» της Τσεχοσλοβακίας σε σχέση με τις εσωκομματικές εξελίξεις και τις διασπάσεις στο ΚΚΕ, κατά τη δεκαετία του '50, δηλαδή σε σχέση με τα γεγονότα της Τασκένδης, την 6^η και την 7^η Ολομέλεια του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας. Πολύ μεγάλο ενδιαφέρον έχει η ενότητα με τον τίτλο «Ο πόλεμος των επιστολών και η αιματηρή κατάληξη της διάσπασης», καθώς, όπως διαπιστώνει ο Τσίβος, «η διάσπαση μεταξύ «Κολιγιαννικών» και «Ζαχαριαδικών» διαπέρασε κάθε προσφυγική κοινότητα, κάθε οικογένεια και κάθε παρέα...». Στη «χαλαρή» δεκαετία του '60, στο 3^ο κεφάλαιο, παρακολουθεί εκφάνσεις της καθημερινής, της οικογενειακής και της συλλογικής ζωής των πολιτικών προσφύγων στην Τσεχοσλοβακία, όπως την εργασία, το βιοτικό επίπεδο, την εκπαίδευση. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο γίνεται αναφορά και στην «τοπική» προσφυγική εφημερίδα «Αγωνιστής» και στην ιδρυθείσα έδρα Νέων Ελληνικών στην Πράγα με πρώτο διδάξαντα τον Δημήτρη Παπά. Πρόκειται για δύο ενότητες που εμένα προσωπικά με παραπέμπουν σε μια αναλογία με την προσφυγική κοινότητα στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας με την προσφυγική εφημερίδα που εκδίδεται εκεί, τη «Λευτεριά», και την ιδρυθείσα έδρα Νέων Ελληνικών στο Πανεπιστήμιο της Σόφιας με διδάσκοντα τον Γιώργο Γκαγκούλια.

Στο επόμενο 4^ο κεφάλαιο παρουσιάζει ο Τσίβος τις επιπτώσεις στην «προσφυγική κοινότητα» της Τσεχοσλοβακίας από τις εξελίξεις στην Ελλάδα με την επιβολή Χούντας, από τις εσωκομματικές διεργασίες στο Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας με τη 12^η Ολομέλειά του το 1968, από τη διάσπαση του ΚΚΕ, καθώς και τις επιπτώσεις από τα γεγονότα της «Άνοιξης της Πράγας» και από τη βίαιη καταστολή της με την εισβολή των Σοβιετικών στη χώρα.

Το βιβλίο οδεύει προς το τέλος του με ένα 5^ο κεφάλαιο, που παρακολουθεί την κοινότητα από την πτώση της Χούντας και τη Μεταπολίτευση, με σταθμούς το Πολυτεχνείο και το Κυπριακό, έως τον αυθόρμητο επαναπατρισμό 10.000 μελών της στην Ελλάδα και έτσι την αποδυνάμωσή της. Ο επίλογος του βιβλίου με τα γενικά συμπεράσματα στα οποία καταλήγει ο ερευνητής είναι από μόνος του μια σύντομη, αλλά εξαιρετικά περιεκτική μελέτη, θα τολμούσα να πω, για τη δημιουργία και την πορεία της ελληνικής «προσφυγικής κοινότητας» στην Τσεχοσλοβακία από το 1948 έως και σήμερα.

Με το νέο αυτό βιβλίο γνωρίζουμε πια πολλές πτυχές της μακρόχρονης μετεμφυλιακής «αναγκαστικής υπερρορίας» Ελλήνων πολιτών στα «ανατολικά κράτη», όπως την οργάνωση της αρχικής υποδοχής και της μετέπειτα εγκατάστασής τους, τον αριθμό τους ανά «λαϊκή χώρα», πώς μετακινήθηκαν, την κατανομή τους σε ηλικία – εθνότητα – φύλο ανά «προσφυγική κοινότητα», σε τι εργασίες απασχολήθηκαν, τι μόρφωση είχαν και ποιας εκπαίδευσης έτυχαν οι ενήλικες αλλά και τα «παιδιά πρόσφυγες», τη δομή και τη λειτουργία της οργάνωσής τους ανά «προσφυγική κοινότητα» αλλά και γενικά στο σύνολο της «προσφυγοχώρας» του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, στο *refugeeland* του ΚΚΕ, κατά τον Ήλιο Γιαννακάκη.

Γνωρίζουμε όμως και άλλες παραμέτρους της από μια ανθρωπιστική πλευρά πια, δηλαδή από τη σκοπιά των «υποκειμένων της ιστορίας», όπως τις στρατηγικές επιβίωσής τους (π.χ. την ενδογαμία), τη διαχείριση και την κατασκευή της συλλογικής τους μνήμης και της συλλογικής τους ταυτότητας, τη διαχείριση της ατομικής/ιδιωτικής μνήμης τους, τον επαναπατρισμό τους με τις δυσκολίες προσαρμογής τους και άλλες παραμέτρους.

Τελικά, αναγνωρίζω ότι τα πραγματολογικά κενά που εντόπιζα κάποτε (το 2008) στο σχετικό άρθρο μου, έχουν σε πολύ μεγάλο βαθμό από το 2010 έως σήμερα καλυφθεί. Κι έχουμε σήμερα, 70 χρόνια από το τέλος του ελληνικού εμφυλίου πολέμου και την απαρχή της πολιτικής προσφυγιάς, μια γενική εικόνα (σχεδόν πλήρη, θα τολμούσα να πω) της αναγκαστικής ελληνικής πολιτικής προσφυγιάς στο χρονικό διάστημα 1948–1982. Και έχει, τελικά σήμερα, τη δυνατότητα κάποιος να εντοπίσει τις ομοιότητες, που είναι πολλές (π.χ. στον τρόπο υποδοχής τους, στη διανομή τους στη χώρα φιλοξενίας τους, στην εργασιακή τους απασχόληση...), ή τις τυχόν διαφορές της κατάστασης την οποία υποχρεώθηκαν να βιώσουν οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες. Οι όποιες διαφοροποιήσεις διαπιστώνονται πάντως, είτε υπαγορεύτηκαν από τις ιδιαίτερες συνθήκες στη χώρα υποδοχής και φιλοξενίας τους (για παράδειγμα, η Αλβανία και η Γιουγκοσλαβία αποτελούν εξαιρέσεις από τον κανόνα) είτε προέκυψαν στην πορεία ανάλογα με την ιστορία της χώρας «οριστικής» εγκατάστασής τους, καθώς οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες επί μακρά σειρά ετών έχτιζαν τη «σοσιαλιστική κοινωνία» εκτός Ελλάδας (για

παράδειγμα, την κοινότητα στην Ουγγαρία σημάδεψε η ουγγρική κρίση του 1956 ή την κοινότητα στην Τσεχοσλοβακία, εν προκειμένω, επηρέασαν τα γεγονότα της «Άνοιξης της Πράγας» και της εισβολής των Σοβιετικών τον Αύγουστο του 1968).

Και για να κλείσω, το νέο βιβλίο του Κώστα Τσίβου, πέρα από όλα τα άλλα χρήσιμα στοιχεία και τις πληροφορίες που μας προσφέρει ώστε να ολοκληρώσουμε τη γενική εικόνα, φωτίζει (μέσα κυρίως από άγνωστό μας μέχρι τώρα αρχειακό υλικό των τσεχικών αρχείων) ορισμένες, κατά τη γνώμη μου, ιδιαίτερες και εξαιρετικά ενδιαφέρουσες πτυχές της ελληνικής πολιτικής προσφυγιάς. Για παράδειγμα, ποια ήταν η σχέση των πολιτικών προσφύγων με το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, με το κομμουνιστικό κόμμα της χώρας εγκατάστασής τους και με τις οργανώσεις αυτής της «δεύτερης πατρίδας», τι ρόλο έπαιξε η «κομματική ανακαταγραφή» σε ενδοκομματικό επίπεδο, ποιες πολιτικές διεργασίες προέκυψαν εντός της κάθε «προσφυγικής μικροκοινωνίας» (εν προκειμένω της Τσεχοσλοβακίας), πώς εξελίχθηκαν οι πολιτικο-ιδεολογικές συγκρούσεις, για ποια θέματα και πώς αντέδρασε η ηγεσία του ΚΚΕ, η ηγεσία της χώρας καταφυγής των προσφύγων, αλλά και η ηγεσία του κομμουνιστικού κέντρου, δηλαδή της Σοβιετικής Ένωσης. Και εντέλει, πάντα κατά τη γνώμη μου, η ιδιαίτερη προσφορά του νέου βιβλίου του Κ. Τσίβου στην πτυχή της νεότερης ελληνικής ιστορίας που αφορά στην ελληνική πολιτική προσφυγιά 1948-1982 είναι ότι έρχεται, με το παράδειγμα της «προσφυγικής κοινότητας» της Τσεχοσλοβακίας, να μας κάνει σοφότερους κυρίως σχετικά με τον ρόλο και τη σημασία που είχε και που έπαιξε η μακρόχρονη πολιτική προσφυγιά στα «ανατολικά κράτη» στις εσωκομματικές διεργασίες και στις εξελίξεις στο Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας.

Αννίτα Π. Παναρέτου. «Συμπληρώνω τη μνήμη του κόσμου...».

Έλληνες όμηροι και αιχμάλωτοι σε ναζιστικά και φασιστικά στρατόπεδα και φυλακές, 1941-1945. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος, 2020, 495 σελ. ISBN 978-960-484-560-6.

Κωνσταντίνος Τσίβος

Στη βιβλιογραφία για την κρίσιμη δεκαετία του '40, η οποία περιλαμβάνει χιλιάδες τίτλους, έρχεται να προστεθεί η παραπάνω μελέτη της φιλόλογου Αννίτας